

*Вікторія Олександрівна Волошенко,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права,
Національний транспортний університет
(Київ, Україна)
ORCID 0000-0002-1286-7870
e-mail: antgrej@gmail.com*

ПРАКТИКИ ПІДГОТОВКИ ДО ДРУКУ УКРАЇНСЬКИХ ПОПУЛЯРНИХ БРОШУР НА ЗЛАМІ ХІХ–ХХ СТОЛІТЬ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЛИСТІВ ДО МИХАЙЛА КОМАРОВА)

Мета роботи. Спираючись на матеріали листів до Михайла Комарова, проаналізувати практики підготовки до друку українських популярних брошур у контексті мережевих комунікацій українських інтелектуалів наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. **Методологія дослідження** передбачає поєднання книгознавчого та історико-антропологічного методів із застосуванням моделі інтелектуальних мереж, адаптованої Іриною Колесник до вивчення українського громадського руху. **Наукова новизна.** Застосований методологічний інструментарій дозволяє розкрити джерелознавчий потенціал листів до Михайла Комарова для розгляду способів громадської взаємодії українських інтелектуалів зі створення умов випуску рідномовних видань для широкої читацької аудиторії. **Висновки.**

Наявна в епістолярії Михайла Комарова інформація репрезентує практики підготовки до друку популярних брошур як сферу різномірної мережевої комунікації українських інтелектуалів, зіпертої на культурну традицію координації видавничої діяльності на Наддніпрянщині та Галичині. Вона проявилася в (напів)професійній співпраці-конкуренції окремих персон та видавничих осередків, у неформальному товариському спілкуванні, взаєминах по лініях громад та Загальної української безпартійної демократичної організації. Розгляд українськими активістами популярних видань як засобу конститування українського культурного простору та потреба в протидії цензурним обмеженням зумовлювали колегіальне розпорядження наявним рукописним фондом, створення спільного

інформаційного поля для ефективного розподілу ухвалених цензурою рукописів між видавцями, пошуки способів взаємодії із цензурними органами, урядовими структурами, земськими установами, комерційними видавцями.

Ключові слова: джерелознавство, Михайло Комаров, популярні брошури, мережеві комунікації, громадська взаємодія, українські інтелектуали, «Київська Спілка» («Вік»), «Благодійне товариство з видання загальнокорисних і дешевих книг».

Актуальність теми дослідження. На зламі XIX–XX ст., за відсутності в Наддніпрянській Україні національної системи освіти, головним способом конституювання українського культурного світу було поширення українського слова. Історикиня І. Старовойтенко слушно зазначає, що до заснування україномовної періодики велике значення відводилося виданню популярних брошур рідною мовою [1, с. 287–288]. Справа випуску таких видань була вагомою не тільки з огляду на формування широкої читацької аудиторії, сприйнятливої до всотування національних цінностей. Ця діяльність впливала і на середовище громадських діячів, у якому «культивувався міф про українського інтелектуала як носія національної ідеї, історична та моральна місія якого полягала у пробудженні самосвідомості українського народу» [2, с. 66]. Серед його-документів, які містять свідчення щодо ваги видавничої діяльності як засобу інтелектуальних комунікацій українських інтелектуалів, особливе місце належить епістолярію М. Комарова (1844–1913) – члена Київської та Одеської громад, бібліографа, етнографа, перекладача, літературознавця, а також «гарного популяризатора» [3, с. 23], автора й видавця брошур «для народу», члена «Благодійного товариства поширення загальнокорисних і дешевих книг» (БТ) та одеської «Просвіти». Сучасники цінували його «невидну, незафіксовану роботу творення української атмосфери виховання українського громадянства» (С. Єфремов) [4, арк. 6]. Своїм життям та моделлю поведінки М. Комаров репрезентував тип українського культурного комунікатора, який налагоджував інфраструктуру випуску українських видань у «живому» і листовному спілкуванні, підтримуючи зв'язки з 214 кореспондентами [5, с. 105].

Аналіз досліджень і публікацій. Останнім часом епістолярна спадщина М. Комарова все частіше привертає увагу дослідників українсько-

го культурно-національного життя зламу XIX–XX ст. [1; 5–12]. Питання його популяризаторської діяльності науковці побіжно порушують у коментарях до публікації частин епістолярію діяча [1; 8], в оглядах його видавничої діяльності [9–10], характеристиках впливу оточення на залучення М. Комарова та його брата – О. Комарова (О. Степовика) до справи видання науково-популярних книжок, висвітлення проблеми зв'язків одеського просвітянина з активістами катеринославської «Просвіти» та її відділень у с. Перещепиному та с. Мануйлівка [11–12]. Однак комплексно питання відображення в епістолярії М. Комарова проблеми видання українських книжок «для народу» не розглядалося.

Мета дослідження. За матеріалами листів до М. Комарова, які зберігаються у Відділі рідкісних видань і рукописів Одеської національної наукової бібліотеки (ОННБ), проаналізувати практики підготовки до друку українських популярних брошур (створення або адаптації наявних рукописів, їх переписування та перекладу, проведення через цензуру, вибору видавців) у контексті мережевих комунікацій українських інтелектуалів наприкінці XIX – на початку XX ст., спираючись на поєднання книгознавчого та історико-антропологічного методів із застосуванням моделі інтелектуальних мереж, адаптованої І. Колесник до вивчення українського громадського руху [2]. Факти видання українських популярних брошур та їхні бібліографічні описи перевірялися на підставі даних сканованого генерального алфавітного каталогу Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, хронологічного покажчика праць М. Комарова, укладеного спеціалістами ОННБ [13], та ілюстрованого каталогу видань БТ 1915 р. [14].

Виклад основного матеріалу. У своїх спогадах один із засновників Київської Спілки (майбутнього видавництва «Вік»), а з 1900 р. – секретар БТ О. Лотоцький, вказуючи на проблеми, що постали перед українськими видавцями 1890-х – початку 1900-х років, наголошував на нестачі відповідного літературного матеріалу [15, с. 256]. Потенційних авторів відлякували труднощі з отриманням цензурного дозволу та загроза знищення їхніх творів – у надрах відомства гинули десятки праць. Листи до М. Комарова відображають проблеми пошуку та підготовки до друку рукописів із просвітницьким та націєтворчим змістом,

визнаних в українському інтелектуальному середовищі придатними для видання у форматі брошур «для народу». Поєднання персональних зусиль із громадською взаємодією у процесі цієї діяльності вкладалось у видавничу традицію, започатковану діячами Кирило-Мефодіївського товариства та гуртка «Основи», переконаними в потребі видання «для народу» дешевих брошур із творами українських письменників та україномовних науково-популярних праць.

Освітні ініціативи братчиків, передусім П. Куліша, від 1860-х років були підтримані діячами громадівського руху. Керманичі Київської громади В. Антонович та О. Кониський координували гуртування української спільноти, в тому числі навколо питання видання книжечок «для народу». У 1870-х роках, серед інших, співпрацювати з громадівцями в цьому напрямі почали Б. Грінченко та М. Комаров – видатні організатори видавничої справи зламу століть. З початку 1880-х років одеський просвітник був серед тих, хто радив землякам *«звернути якомога більшу увагу на Галичину»*, друкуючи там заборонені цензурою праці: *«рано пізно, а вся наша праця не загине марно і для України і колись вернеться до нас і стане нам в пригоді»* [3, с. 25]. Переміщення центру видавничих ініціатив на південноукраїнські українські терени, розпочате з другої половини 1860-х років, у несприятливих цензурних умовах полегшило наслідки вимушеної переривистості в накопиченні видавничого досвіду та сприяло збереженню на Наддніпрянщині пов'язаної з «книжковою індустрією» спільноти інтелектуалів. Чимало заборонених у Російській імперії рукописів побачило світ у Галичині у вигляді окремих книжечок, виданих львівською «Просвітою», або на шпальтах «Правди», «Дзвінка» та «Зорі». Співпраця зі вказаними установами та періодичними виданнями просвітників з Наддніпрянщини сприяла вишколу кадрів авторів, критиків, рецензентів, видавців і літераторів, пов'язаних із цариною популярної літератури. Сформована до середини 1890-х років інфраструктура навколо видавничих взаємин (коло контактів, моделі комунікації, практики обміну інформацією) утворювала комунікаційну мережу, яка уможливила налагодження діяльності українських видавництв 1894–1905 рр. Після малоефективних спроб заснування постійних видавництв у Києві та Харкові в 1880-х роках якісні зміни відбули-

ся з середини 1890-х років: у 1894 р. Б. Грінченко заснував успішне видавництво в Чернігові, 1895 р. члени гуртка О. Кониського (С. Єфремов, О. Лотоцький та ін.) ініціювали створення Київської Спілки, Г. Хоткевич заклав видавничий гурт у Харкові, 1898 р. постало «Благодійне товариство» в Петербурзі. Спорадично брошури рідною мовою випускали Харківське товариство грамотності (ХТГ), видавничий комітет якого на зламі століть очолював Д. Багалій, та Київське товариство грамотності (КТГ), керманічем якого з кінця 1890-х років був тодішній голова Київської громади та редактор «Киевской Старини» В. Науменко.

На такому тлі зрозумілішими стають згадки в листах до М. Комарова про узгодження дій щодо вибору рукописів та їх видання. Діячі з оточення М. Комарова обговорювали можливість написання нових творів, перевидання праць, раніше випущених на Наддніпрянщині та Галичині, а також створених у 1870–1880-х роках, але не пропущених цензурою. Ці рукописи могли бути перекладеними або оригінальними, але всі вони створювалися представниками окресленої вище спільноти.

Серед відомих читацькій аудиторії творів увагу видавців привернула класика української популярної літератури з творчої спадщини «батька» «метеликів» П. Куліша. У 1900 р. поет М. Чернявський перевидав його оповідання із серії «Сільська бібліотека» [16, арк. 80]. Того ж року засновник Петербурзької громади, один із фактичних керманічів «Благодійного товариства» П. Стебницький консультувався з М. Комаровим щодо перспектив подання до цензури популярної праці П. Куліша з фізичної географії «Дещо про світ Божий», виданої автором 1863 та 1871 рр. у вигляді «метелика». Активіст БТ цікавився, хто був власником рукопису, щоб переписати його і перевидати [17, арк. 14].

В умовах гострої потреби в популярних працях історичного змісту за право перевидання в «народному» форматі «Чорної ради» М. Комаров конкурував із членом Харківської громади, письменником і перекладачем М. Лободовським та діячем Петербурзької громади О. Бородаєм. Удова письменника, Г. Куліш, звернула увагу на оперативність реагування М. Комарова на її листи, готовність виконати вимоги стосовно оплати за тимчасове передання авторських прав та побажання щодо змісту і вигляду майбутнього видання. Крім того, вона радилася з

представниками Київської громади, і М. Лисенко підтвердив бажання одеського діяча видати «Чорну раду» [16, арк. 41, 46–47].

У жовтні 1911 р. І. Нечуй-Левицький, який у 1870-х роках створював і видавав історичні науково-популярні брошури за програмою Старої громади, попросив М. Комарова надіслати примірник його книжечки «Український гетьман Богдан Хмельницький і козаччина», випущеної в 1878 р. львівською «Просвітою», оскільки власного він не мав. Письменник вважав, що *«тепер у нас зовсім нема української дешевої історії для народу»*, адже у «коротеньких» популярних начерках М. Грушевського та Г. Коваленка йому не вистачало «фактів». Не пристав він і на пропозицію київського видавництва «Час» написати *«ряд історичних оповіданнів, це б то романів, або історичних казок»*. Був упевнений, що неприпустимо «частувать народ історичними вигадками та фантазіями», тому хотів розділити на кілька частин зазначений твір, а також свою працю «Перші Київські князі Олег, Игорь, Святослав і святий Володимир і его потомки» (випущену в Києві 1876 р.), щоб видати серіями невеличких книжечок [18, арк. 7–8].

До М. Комарова як до уславленого бібліографа та збирача українських видань у пошуках примірників власних книжок звертався не тільки І. Нечуй-Левицький. Ветеринар, член-співробітник БТ Сергій Ваганов з Катеринодара в 1900 р. просив М. Комарова надіслати його працю «про пошесть», яку хотів переробити і перевидати [19, арк. 1]. Найімовірніше, йшлося про брошуру «Береженого Бог береже: оповідання селянина про скотську чуму», випущену 1899 р. Київською Спілкою в серії «Селянська бібліотека». Рецензію на неї М. Комаров розмістив на шпальтах «Літературно-наукового вістника» («ЛНВ»). У грудні 1900 р. С. Ваганов повідомляв про намір підготувати книжечку «Сказ, телій, сап и др. хвороби» та просив поради, де краще надрукувати «Розмову про сухоти рогатої худоби. Яка ця болість і як від неї боронитись», якщо цього не зможуть зробити «кияни» (Київська Спілка) [19, арк. 2–3]. Наступного року брошуру видали у БТ.

В українському інтелектуальному середовищі були спроби стимулювати створення просвітницьких книжок. Конкурси на їх написання оголошували комітети грамотності й «Петербурзька Просвіта». Були й

персональні звернення до авторів, щоправда, не завжди успішні. У листі від 16 липня 1896 р. Є. Чикаленко повідомляв, що замовив Д. Мордовцеву «написать для народу» працю з української історії, а той «встругнув» книжку на 300 сторінок [20, арк. 31–32]. Зберігався запит і на перекладні твори. У травні 1886 р. М. Лисенко, відгукнувшись на вихід праці О. Пчілки «Думи-мережанки», дорікав, що «такій талановитій добродійці» варто було б творити «за для дитського читання» [18, арк. 21].

Відкритий до спілкування М. Комаров, з його знанням книжкової справи та колом знайомств, виконував важливу посередницьку функцію у формуванні інформаційного і комунікаційного поля української спільноти. До нього зверталися досвідчені діячі й початківці, обговорюючи можливість видання рукописів, вишукуючи моделі легалізації українських брошур в імперському культурному просторі.

У літературі відомі факти щодо допомоги М. Комарова Є. Чикаленку в коректурі книжечок із серії «Розмови про сільське хазяйство», а також підтримки виходу 1897 р. в Одесі першої з них – «Чорний пар та плодозміни», яку Міністерство землеробства (МЗ) рекомендувало Міністерству народної освіти (МНО) затвердити в якості навчального посібника для початкових училищ [1, с. 287]. Листи з архіву М. Комарова містять й інші деталі щодо підготовки до друку цих «розмов».

Є. Чикаленко, який на початку 1890-х років приїхав до Одеси після заслання, зізнавався, що саме завдяки знайомству з М. Комаровим відновив контакти серед «українського світу». У недатованому листі повідомляв, з яким *«запалом засів за брошуру про обробіток пара»*. З цього документа випливає, що сприятливе рішення МЗ було результатом клопотання самого Є. Чикаленка, який хотів, щоб міністерство видало цю брошуру (*«добра була-б штука, як-би видало офіційальне учреждение»*) або хоча б ухвалило її *«для народного читання»*. На його думку, сприяти цьому мав позитивний відгук про застосування пропагованої ним технології обробітку землі в газеті «Одесский листок», передрукований у столичних «Известиях Министерства Земледелия» та «Хозяине». Просуваючи рукопис до друку, Є. Чикаленко через знайомих добирався рішення Херсонської земської управи щодо потреби в такій брошурі [20, арк. 86–87]. Отримавши ухвалу МЗ на друк «розмови» про

обробіток землі паром, а в 1898 р. – ще й «розмови» про худобу, ділився з М. Комаровим цією, *«не тільки особистою радістю»* [20, арк. 33, 38–39]. Заручившись підтримкою МЗ, намагався скористатися з неї для протидії звинуваченням у «потуранні сепаратизму» – просив, щоб у друкарні до тексту брошури додали фразу: *«одобрено Учен. Комітетом М.З.»* [20, арк. 33–34].

Враховуючи широкі зв'язки М. Комарова, можна припустити, що саме він сприяв публікації позитивного відгуку на технологічні експерименти Є. Чикаленка в одеському періодичному виданні. Ймовірно, через нього автор «розмов» налагодив стосунки зі своїм першим видавництвом – одеським «Південно-Російським товариством друкарської справи» (ПРТДС) Б. Кірхнера. Там же Є. Чикаленко планував перевидати брошуру про пар у 1900 р., хоча на той час права на це «уклінно» просили також видавничі комітети ХТГ і КТГ. Переглянути рукопис перед перевиданням він просив М. Комарова, *«бо зерно виходить завше чистішим, коли проходить через два решета, ніж через одне»* [20, арк. 43–44].

У листах Є. Чикаленка можна знайти описи практик, використовуваних для просування українських брошур через цензуру. Так, другу і третю частини своєї серії він подавав на перегляд відразу від двох видавництв – ПРТДС і ХТГ. До літа 1900 р. звісток від Д. Багалія не було, а результатом подання Б. Кірхнера була заборона видання другої «розмови» і дозвіл на випуск третьої. У відповідь Є. Чикаленко збирався *«підняти твалт в часописах»* та подати скаргу до уряду. Тільки після подібної скарги в 1900 р. він добився дозволу на перевидання першої «розмови» [20, арк. 42–44].

Наприкінці 1890-х років посилилося громадське контролювання діяльності українських видавництв, що відбилось і на способах взаємодії із цензурними органами. 1897 р. у Києві була заснована громадсько-політична нелегальна інституція – Загальна українська безпартійна демократична організація (ЗУБДО), метою якої було об'єднання українських діячів для культурницької роботи. Видавничим органом об'єднання став «Вік», один з очільників якого – С. Єфремов – головував у спеціальній групі ЗУБДО, створеній для координації всієї української видавничої справи [21]. У 1898–1899 рр. розгорнулася боротьба за передачу БТ

«до рук організованих людей» [22, с. 436]. Близькі до ЗУБДО члени правління на чолі з П. Стебницьким вимагали «поставити справу на інший ґрунт», протестуючи проти способів управління першого голови товариства М. Федоровського і побоюючись поступової русифікації товариства [17, арк. 4–7; 19–20]. У результаті 1899 р. новим головою номінально обрали письменника Д. Мордовцева. При цьому в листах П. Стебницького та Є. Чикаленка зустрічаємо вислови «ми вирішили», «ми хочем», які вказують на існування позастатутних центрів прийняття рішень щодо БТ, вірогідно з боку ЗУБДО. Посада скарбника не відображала реальної ролі П. Стебницького у «Благодійному товаристві». У своїх листах М. Комарову він описав і прагнення змінити курс розвитку товариства, і наступні управлінські кроки з його перетворення на «Петербурзьку Просвіту». Після переїзду до Петербурга в 1900 р. О. Лотоцького, за його свідченням, вся праця в товаристві «фактично перейшла до рук наших з П. Я. Стебницьким» [23, с. 253]. На початку 1900-х років, зі зміною напрямку діяльності БТ і поповненням ЗУБДО членами громад, «чимало українців уважали своїм обов'язком увійти до “першого офіційного товариства українського”» [22, с. 384, 436] та сприяти його роботі. За словами О. Лотоцького, видавниче товариство, яке фактично не могло вважатися навіть «Просвітою», в тодішніх «підземельних» умовах виконувало «дуже поважні функції національного представництва» [23, с. 258], об'єднуючи українські сили.

З укріпленням становища Київської Спілки та «Благодійного товариства» значну кількість рукописів подавали до цензури С. Єфремов, О. Лотоцький та П. Стебницький, у листах яких згадано про способи «роботи» із цензурними органами. Зокрема, описано спільні зусилля з просування рукопису М. Комарова «Кирило і Мефодій». Працю не могли видати від 1880-х років, адже в цензурних комітетах її вважали належною до релігійної літератури і додатково спрямовували на розгляд духовного відомства. У січні 1900 р. чергову заборону на видання твору в духовній цензурі пояснювали, посилаючись на указ 1863 р., а в московському цензурному комітеті – на статтю 200 Цензурного уставу 1890 р. («малоросійське наречіє не признано языком литературным»). С. Єфремов навіть відкинув пропозицію О. Лотоцького подати скаргу,

вважаючи ці дії безперспективними. «Цінні» рукописи «Кирила і Мефодія» та перекладу М. Комаровим праці О. Строніна «Розмова про життя людини» (1875) [24] вирішили подати за більш слушної нагоди [25, арк. 7–8].

16 жовтня 1900 р. П. Стебницький повідомляв, що працю про слов'янських просвітителів не було сенсу везти на цензурний перегляд після заборони оповідання О. Кониського «Смерть предателя» [17, арк. 16–17]. 29 січня 1901 р. Є. Чикаленко просив М. Комарова надіслати йому рукопис, сподіваючись, що *«тепер начальник духовної цензури наш (родом) чоловік обіцяв зробити все можливе»* [20, арк. 50]. Однак 29 березня 1901 р. П. Стебницький сповістив автора, що підготовчі дії щодо просування твору обмежилися «розмовою з духівництвом» – ситуація погіршилася через реакцію Синоду на можливість видання «Євангелія» Ф. Морачевського, тому потрібно було *«видумувати щось нове, або чекати кращих часів»*. Передав він і пропозицію активіста «Петербурзької Просвіти» Ю. Грибинука, який пропонував М. Комарову налагодити стосунки з одеським відділом «Слов'янського благодійного товариства», нібито прихильного до українства, та спробувати подати до цензури рукопис через нього, аргументуючи це потребою *«распространить сведения о славянских первоучителях среди украинского люду»* [17, арк. 27]. Зрештою, про випуск у світ «Кирила і Мефодія» свідчень немає, але в каталозі БТ 1915 р. є книжка «Первоучители славян». У каталозі прізвище автора не згадане [14], а наприкінці самої брошури, виданої в 1906 р., воно вказане як «А. Ст-кий».

М. Комаров у своїй історії української літератури ХІХ ст. відзначав, що від цензури не було жодних потурань, якщо книжка, «призначена для народу», зачіпала «теми України» або «громадських порядків». На початку 1880-х років було заборонено друкувати «особим виданням для народу» «Гайдамаків» Т. Шевченка, «Запорожців» І. Нечуя-Левицького та його власне оповідання «Як Богдан Хмельницький визволив Україну з неволі польської» [26, арк. 40]. Намагаючись отримати дозвіл на друк цього рукопису М. Комарова, в 1898 р. активісти Київської Спілки спробували подати його до цензури від «Киевской Старини» (*«хвіба се, може, трохи цензорів очі засліпить»*). Надії не було – з науково-популярних брошур *«всі подані історичні були заборонені»* [25, арк. 6]. У своєму

листі від 14 травня 1900 р. П. Стебницький засвідчував, що на той час просуванням рукопису опікувалося вже БТ, але марно: «*Останніми часами жодна книжка історичного змісту не проходить*» [17, арк. 16]. Тим не менш, у жовтні 1900 р. «якось проскочив» «Антін Головатий» (ще одна історична брошура М. Комарова, вперше надрукована 1891 р. – на шпальтах львівської «Правди» та окремим виданням засобами Товариства ім. Шевченка), а до кінця року було отримано дозвіл на друк «Богдана Хмельницького». Зв'язками з цензурою опікувався Ю. Грибинюк, а О. Лотоцький навіть не встиг виконати доручення «підмастити» цензора [17, арк. 17–20].

Від 1883 р. у цензурних органах були спеціальні приписи щодо перекладів українською мовою [26, арк. 43–44]. Невдачею закінчилися спроби С. Єфремова восени 1898 р. подати на розгляд переклади М. Комаровим праць О. Строніна «Розмови про небо та землю» та «Розмови про земні сили» [25, арк. 6–7], які вже були надруковані в Київській друкарні М. П. Фріца в 1874 і 1875 рр. відповідно, а 1875 р. – перевидані львівською «Просвітою». Ю. Грибинюк у жовтні 1899 р. запропонував М. Комарову, щоб його «розмови» випустила Петербурзька казенна друкарня або БТ: «*О-во з охотою видало б ті книжечки*» [19, арк. 51]. У травні 1900 р. П. Стебницький наголошував, що наступну спробу провести ці рукописи через цензуру варто робити «*при нових обставинах і людях*» [17, арк. 14]. На початку 1901 р. Є. Чикаленко радив подати їх до цензури анонімно [20, арк. 51]. Невідомо, чи письменник скористався порадою, але слідів перевидання цих творів знайти не вдалося.

Дії активістів Київської Спілки і БТ почасти були нескоординованими. Про ухвалення до друку 1898 р. «дуже гарної книжечки» О. Степовика «Про городину» П. Стебницький дізнався із замітки у «ЛНВ» [17, арк. 8]. У листі С. Єфремова є підтвердження, що цією справою опікувалися діячі «Віку» [25, арк. 6].

Відшуковуючи літературний матеріал і подаючи його до цензури, потенційні видавці не завжди вчасно питали дозволу в авторів. 8 червня 1899 р. С. Єфремов писав, що діячі Київської Спілки «дістали» з Галичини рукопис «Оповідання про рослини» О. Степовика (вперше випущене 1886 р. львівською «Просвітою»). переписали і зібралися подавати

до цензури. Просив М. Комарова вибачитися перед автором, якого не повідомили, бо не мали адреси. Розуміючи, що автор «буде ремствувати», С. Єфремов перепрошував і за самочинне подання до цензури рукопису «Про городину», але просив М. Комарова «дістати» від брата ще й інших праць, поки цензура пропускала «господарські книжечки». Запевняв, що рукописи *«не пропадуть, а будуть зведені з великою подякою»* [25, арк. 6]. «Оповідання про рослини» 1899 р. перевидати не вдалося. Зусиллями діячів БТ на підросійських теренах брошура побачила світ тільки 1911 р. під назвою «Оповідання про рослини. Про всі рослини гуртом. Трути. Зілля. Де-які наші дерева».

Утім, без згоди авторів твори не видавали. «Кайдашеву сім'ю», яку подавав до цензури О. Лотоцький, дозволено було друкувати у форматі видання «для народа» в січні 1904 р., але в жовтні І. Нечуй-Левицький повідомляв М. Комарова, що цього не сталося через непорозуміння філологічного характеру з діячами «Віку» [18, арк. 5–7].

В очах авторів, товаришів-конкурентів і всієї української спільноти статус БТ як «Петербурзької Просвіти» не був samozрозумілим. Завоювання авторитету «офіційного» українського видавництва популярних книжок було результатом цілеспрямованої праці, що відобразилось у листуванні щодо друку рукописів брата М. Комарова.

На момент реорганізації БТ О. Комаров уже зажив слави талановитого популяризатора і методиста не лише в українських колах. З посиленням репресивних гонінь на українське слово він від початку 1880-х років реалізовував себе в російськомовному освітньому середовищі – перекладав з української раніше підготовані праці, писав і видавав нові. 1882 р. у Харкові, а потім 1893 р. у Воронежі був надрукований переклад його «Оповідання про комах. Яка од їх користь або шкода в господарстві» (україномовний оригінал побачив світ 1882 р. у Києві). До 1914 р. у Москві був п'ять разів перевиданий його посібник для вчителів «Народная школа. Главнейшие педагогические, дидактические и моральные основания школьного дела» і 20 разів – підручник з арифметики для початкових училищ (українською аналог посібника випущений 1908 р. у полтавській друкарні Г. І. Маркевича). Написання україномовної брошури «Користні звірятка (кажан, їжак та зенське щеня)» О. Степовику

замовило Херсонське земство, а «Лихі потайні хлібоїди: хлібний комарик та шведська муха» – Одеське ентомологічне товариство. Автор вважав, що саме ці установи мали видати, а потім поширювати його праці: *«Это больше импонировало-бы на публику»* [17, арк. 4].

Однак 1899 р., на момент отримання дозволу на друк, відбулися докорінні зміни в управлінні «Благодійного товариства», що вплинуло й на долю брошур О. Степовика. Проведенням їх через цензуру опікувався П. Стебницький, який відразу після набуття позитивної відповіді почав клопотатись про видання творів не замовниками, а «громадським коштом» у БТ. Автор поставився до ідеї випуску своїх праць у нещодавно створеному товаристві прохолодно, розглядаючи таку можливість як запасний варіант. За матеріалами листів до М. Комарова, питання залагоджували понад півроку. О. Степовика переконували принаймні три особи – брат, П. Стебницький та Є. Чикаленко. Тоді ж П. Стебницький почав добиватися, щоб саме у БТ видати й рукопис О. Степовика «Про родину», поданий до цензури «з Києва» і ухвалений до друку в 1898 р. [17, арк. 4–9]. Зрештою, 1899 р. «Лихих хлібоїдів» друкували у ПРТДС, а от дві інші брошури – все-таки у «Благодійному товаристві», причому «Користних звіряток» діячі БТ перевидали ще в 1902 р., а «Родину» – в 1902 і 1911 рр.

На хвилі підтримки «Благодійного товариства» Є. Чикаленко усвідомлено передав туди права на друк нових і перевидання вже випущених творів з улюбленої читачами серії «Розмови про сільське хазяйство»: *«нам треба се товариство поставити так, щоб про его знали в кожнім селі, бо інакше на нас всі будуть пальцями показувати, що ми не зугарні повести і єдиної нашої офіційної інституції»* [20, арк. 54]. У каталозі БТ 1915 р. рекламували вже третє видання «Саду» та «Винограду», четверте – книжечок «Худоба: коні, скотина, свині та вівці» та «Сіяні трави, кукурудза та буряки», п'яте – «Чорного пару та плодозмін» [14].

«Петербурзьку Просвіту» Є. Чикаленко підтримав і в суперечці товариства з Київською Спілкою за право публікації «Оповідання про Т. Шевченка» О. Кониського. За багато років це була перша дозволена до друку популярна біографія Тараса Шевченка (у 1881–1882 рр. цензура

відхилила три «призначені для народу» біографії поета, написані М. Комаровим, М. Незначним та М. Сумцовим [26, арк. 41]). Рукопис подавали до цензури діячі «Віку», вони б мали й видавати, але в нових умовах було прийняте інше рішення. Активіст ЗУБДО Є. Чикаленко писав: *«Взагалі ми хилимо до того, щоб всі народні брошури видавали офіційні інституції, се корисно з багатьох боків, а в Києві видавати такі книжки, яких не можуть видати ті інституції»* [20, арк. 50]. Зрештою, колегіальним рішенням «Благодійному товариству» доручили видавати твір О. Кониського, Київській Спілці – «Хмельницину» П. Куліша, а КТГ – оповідання І. Нечуя-Левицького про Б. Хмельницького [20, арк. 50]. Справу між видавництвами залагоджував О. Лотоцький, який підкреслював *«факт певної самопожертви»* Спілки, діячі якої вирішили підтримати *«свою єдину офіційну установу просвітню»* [23, с. 257].

Не очікуючи відповіді із цензури, в червні 1899 р. активісти українських видавничих осередків домовлялися видати «Кирила і Мефодія» в Київській Спілці, а «Богдана Хмельницького» – у КТГ [25, арк. 6]. Якщо доля першої брошури досі невідома, то інші популярні історичні твори М. Комарова («Оповідання про Богдана Хмельницького: як визволив він Україну від неволі панської» і «Оповідання про Антона Головатого та про початок чорноморського козацького війська») 1901 р. випустили в «Петербурзькій Просвіті».

Наукова новизна. Застосований методологічний інструментарій дозволяє розкрити джерелознавчий потенціал листів до Михайла Комарова для розгляду способів громадської взаємодії українських інтелектуалів зі створення умов випуску рідномовних видань для широкої читачької аудиторії.

Висновки. Наявна в епістолярії Михайла Комарова інформація репрезентує практики підготовки до друку популярних брошур як сферу різнорівневої мережевої комунікації українських інтелектуалів, зіпертої на культурну традицію координації видавничої діяльності на Наддніпрянщині та Галичині. Вона проявилася у (напів)професійній співпраці-конкуренції окремих персон та видавничих осередків; неформальному товариському спілкуванні, взаєминах по лініях громад та Загальної української безпартійної демократичної організації.

Розгляд українськими активістами популярних видань як засобу конституювання українського культурного простору та потреба в протидії цензурним обмеженням зумовлювали колегіальне розпорядження наявним рукописним фондом, створення спільного інформаційного поля для ефективного розподілу ухвалених цензурою рукописів між видавничими осередками, пошуки способів взаємодії із цензурними органами, урядовими структурами, земськими установами, комерційними видавцями. Координація зусиль активістів видавничого руху уможливила отримання дозволів на друк українських рукописів, хоча частина їх так і залишилася невідомою для читачів. Особливо важким був шлях до випуску у світ перекладів, праць історичного та релігійного змісту. Водночас механізми підготовки до друку українських популярних праць, сформовані в умовах опору цензурним обмеженням, сприяли консервації підходів до відбору праць.

Створена протягом 1894–1905 рр. навколовидавнича комунікаційна мережа в наступний період стала основою для розгортання діяльності «Просвіт», цілої низки нових українських видавництв, культурної політики кооперативних об'єднань. Перспективним напрямом подальших досліджень епістолярію М. Комарова видається розгляд відображеної в ньому специфіки видання популярних книжок у період після 1905 р.

Список використаних джерел

1. Старовойтенко І. Листи Михайла Комарова до Євгена Чикаленка // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія / Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Київ, 2007. Т. 3. С. 282–322.
2. Колесник І. Гоголь. Мережі культурно-інтелектуальних комунікацій. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2009. 596 с.
3. Возняк М. До діяльності Михайла Комарова // Бібліологічні вісті. 1927. № 2 (15). С. 12–47.
4. Відділ рідкісних видань та рукописів Одеської національної наукової бібліотеки (ОННБ РКП). Ф. 28. Карт. 32. Од. зб. 511. 11 арк.
5. Зленко Г. Михайло Комаров і його роль в історії Одеси // Закоханий в українське слово: до 170-річчя від дня народження Михайла Комарова: зб. матеріалів / упоряд. Л. М. Бур'ян. Одеса, 2016. С. 105–111. (Серія «Одеса в іменах і документах»).

6. Ясинський М. І. Михайло Комаров. Київ : Книжкова палата України, 2001. 67 с.
7. Стамбол І. І. Матеріали до шевченкознавства в листах до Михайла Комарова // Рукописна та книжкова спадщина України. 2020. Вип. 25. С. 98–111. <https://doi.org/10.15407/rksu.25.08>
8. Гончарук Т. Листи до одесита Михайла Комарова з Петербурга, Москви, Кубані та інших регіонів Російської імперії поза межами України як прояв консолідації національного руху на зламі XIX та XX ст. // Чорноморська минувшина. 2020. № 15. С. 120–130. <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2020.15.218686>
9. Зленко Г. Лицарі досвітніх вогнів: тридцять три портрети діячів Одеської «Просвіти» 1905–1909 років. Одеса : Астропринт, 2005. 252 с.
10. Місечко А. Михайло Комаров як видавець та поширювач української книги з Одеси // Книжкові колекції, рідкісні видання та рукописи в сучасному науково-інформаційному просторі: матеріали конф., присвяч. 85-річчю Музею книги Одес. держ. наук. б-ки ім. М. Горького. 25–27 вересня 2007 р. Одеса, 2008. С. 278–282.
11. Швидько Г. К. Михайло Комаров і Катеринославщина. Дніпропетровськ : НГУ, 2011. 228 с.
12. Її ж. Із історії взаємовідносин родин Косачів та Комарових // Гуманітарний журнал. 2013. № 4. С. 10–17.
13. Хронологічний покажчик праць М. Ф. Комарова // Закоханий в українське слово: до 170-річчя від дня народження Михайла Комарова: зб. матеріалів / упоряд. Л. М. Бур'ян. Одеса, 2016. С. 170–214.
14. Ілюстрований Каталог виданнів «Благотворительного Общества издания общепользных и дешевых книг» у Петрограді. Петроград : Тип. Бр. В. и И. Линник, 1915. 32 с.
15. Лотоцький О. Сторінки минулого / Праці Українського наукового інституту. Варшава, 1932. Ч. 1. 286, II с.
16. ОННБ РКП. Ф. 28. Карт. 4. Од. зб. 483. 83 арк.
17. Там само. Карт. 7. Од. зб. 486. 53 арк.
18. Там само. Карт. 5, Од. зб. 484. 149 арк.
19. Там само. Карт. 2, Од. зб. 481. 90 арк.
20. Там само. Карт. 9, Од. зб. 488. 92 арк.
21. Лавров Ю. П. Загальна українська безпартійна демократична організація (ЗУБДО) [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е - Ї / редкол.: В. А. Смолій (голова). НАН України. Ін-т історії

- України. Київ : Наукова думка, 2005. 672 с. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=ZUBDO> (дата звернення 10.02.2021).
22. Єфремов С. Щоденник: Про дні минулі (спогади) / упоряд. І. Гирич. Київ : Темпора, 2011. 792 с.
23. Лотоцький О. Сторінки минулого / Праці Українського наукового інституту. Варшава, 1933. Ч. II. 481 с.
24. ОННБ РКП. Ф. 28. Карт. 22. Од. зб. 501. 100 арк.
25. Там само. Карт. 3. Од. зб. 482. 111 арк.
26. Там само. Карт. 14. Од. зб. 493. 55 арк.

Viktoriya Voloshenko,

*Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Associate Professor,
Associate Professor of Department of Theory and History of State and Law,
National Transport University
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID 0000-0002-1286-7870

e-mail: antgrej@gmail.com

Ukrainian popular brochures prepress practices at turn of 19th – 20th centuries (based on materials of letters to Mykhailo Komarov)

The goal of the research. Based on the materials of the letters to Mykhailo Komarov, to analyze the practices of preparation of the Ukrainian popular brochures to the print in the context of the network communications of Ukrainian intellectuals in the end of the 19th – beginning of the 20th century. **Methodology** of the study offers combining of bibliological and historical and anthropological methods with model of intellectual networks, adapted by Iryna Kolesnyk for the study of the Ukrainian social movement. **Scientific novelty.** The applied methodological tools of analysis reveal the source potential of the letters to Mykhailo Komarov for study of the ways of social interaction of Ukrainian intellectuals created the conditions for prints in the native language for a wide readership. **Conclusions.** The data available in Mykhailo Komarov's epistolary provides the information about the prepress practices of the popular brochures as a sphere of multilevel network communication of Ukrainian intellectuals, which is based on the cultural tradition of publishing activities coordination in the Dnieper Ukraine and Galicia. It manifested itself in (semi)professional cooperation - competitions between the individuals and the publishing centers; informal camaraderie; interactions through Hromadas and the Common Ukrainian Non-Party Democratic Organization. The attitude of the Ukrainian activists to the

popular editions as to the way to constitute the Ukrainian cultural space and the need to counteract censorship restrictions conditioned the collegial management of the existing manuscript fond; the creation of a common information field for the effective distribution of the censored manuscripts between publishers; the search for the ways of cooperation with the censorship authorities, governmental structures, land institutions and commercial publishers.

Key words: source studies, Mykhailo Komarov, popular brochures, network communications, cooperation in the communities, Ukrainian intellectuals, “Kyiv Union” (“Vik”), “Charitable Society for the socially useful and cheap print”.

*Стаття підготовлена 25 березня 2021 року;
подана до друку 30 березня 2021 року.*